

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Hoe te leven: klassiek of modern? Aristoteles en Hobbes
vergeleken: een filosofische vergelijking tussen het
klassieke en het moderne mens-, wereld- en
samenlevingsbeeld**

Külcü, H.

Citation

Külcü, H. (2024, May 29). *Hoe te leven: klassiek of modern? Aristoteles en Hobbes vergeleken: een filosofische vergelijking tussen het klassieke en het moderne mens-, wereld- en samenlevingsbeeld*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3755736>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3755736>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 15

Conclusie en Slotwoord

We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring
Will be to arrive where we started
And know the place for the first time.

T.S. Eliot

Wij hebben een lang en doornig pad afgelegd. De fundamentele onderzoeksvraag wat het mensbeeld in de breedste zin des woords van de klassieken, respectievelijk de modernen, meer specifiek de verlichting, inhoudt bezien vanuit de paradigmatische werken van de klassieke wijsgeer Aristoteles en de moderne denker Thomas Hobbes is beantwoord. De vooronderstelling is hierbij steeds geweest dat de (meeste) wezenstrekken van het klassieke, onderscheidenlijk moderne, mens- en maatschappijbeeld in de werken van deze stichtende denkers te vinden zijn.

De vraag naar wat de mens is bleek niet los te kunnen worden gezien van de vraag naar zijn waarden. Ons bezielde daarom ook de vraag naar wat de correlerende waardenwerelden behelzen van deze twee mens- en wereldbeelden. De hoop was hierbij om met een betere kijk op deze contrasterende mens- en waardenopvattingen een betere blik op onszelf te verkrijgen. Op wat wij mogelijk verloren of verworven hebben. Dit alles zodat eenieder existentieel en rationeel voor zich een keuze kan maken omtrent welk dezer mens- en waardenbeelden leidend dient te zijn.

Het antropologisch onderzoek naar aanleiding van deze hoofdvraag heeft geresulteerd in drie grote deelonderzoeken. Een eerste onderzoek naar de mens, zijn *psyche* en de structureren daarin. De resultaten van dit onderzoek hebben ons vanzelf geleid naar het tweede onderwerp. De vraag naar de werkelijkheid van de mens en de ontologie als zodanig. Wat de mens is kan namelijk alleen begrepen worden als we in het vizier krijgen wat werkelijk en reëel is. Dus de vraag naar wat allemaal 'zijn' heeft. De klassieke en moderne visie hebben een geheel andere kijk hierop. Terugkerend vanuit dit bredere onderzoek naar het onderwerp van de mens werden we geconfronteerd met de klassieke aanname dat de mens naast rationeel ook sociaal is. Zo kwamen we uit bij het derde deelonderzoek naar de sociale status van de mens. We zijn in dit kader nagegaan wat de beide visies op het samenleven (gemeenschapsopvatting) zijn en de principes die het samenleven structuur geven (moraal/recht/natuurrecht).

Deel I, II en III van ons onderzoek hebben uitgewezen dat het klassieke mens-, gemeenschaps-, en wereldbeeld ons als overtuigend voorkomt. Het beeld waarin de mens, Ideaal-gebonden, Hiërarchisch gelaagd en Gemeenschapsgebonden is. Onze initiële vooronderstelling hierbij is juist gebleken. De moderne mens komt voort uit een negatie van een ouder mens-, waarden- en wereldbeeld. Daarom heerst in het moderne mensbeeld de Vrijheid, Gelijkheid en Individualiteit.

Beide zienswijzen verwijzen met woorden als 'mens', 'rationaliteit', 'deugden', 'rechtvaardigheid', 'samenleving', 'natuur' en 'werkelijkheid' naar uiteenlopende verbeeldingen. Achter deze verschillen verschansen zich diepe scheuringen. Onze blik werd bij een studie van Hobbes getroffen door de moderne natuur- en werkelijkheidsopvatting waarin alles wat is uit materie bestaat die in beweging is. Er is in deze visie geen geestelijk rijk der Vormen of Idealen. Deze scientistische wereldbeschouwing heeft de mens bevrijd van Idealen. Heeft de mens "realistischer"

gemaakt door de wereld en de natuur te onttoveren. Het normatieve en ideale is ontkoppeld van het objectief werkelijke en natuurlijke. Voor Hobbes en voor ons modernen, herbergt het hemelgewelf geen waarden en idealen, evenmin plichten. We genieten kosmische Vrijheid. Een oorverdovende stilte vanuit de kosmos en natuur omhelst ons. Die Vrijheid maakt dat wij als Gelijken zèlf waarden en leefregels dienen te scheppen. En als Gelijken dienen we bij de formulering van deze regels gelijke concessies te doen aan elkaar. Alleen zo kunnen we het op een akkoordje gooien en goed samenleven.

De moderne verlichtingsvisie staat dus voor de emancipatie van het Individu. De verlichting ziet de mens als een abstract individu op zichzelf. Als een afgesloten punt, als een atoom. Vanuit de klassieke visie bezien is deze emancipatie van het Individu een onttovering en ontbedding. Een ontbedding van de enkeling uit zijn natuurlijke bestemming in de gemeenschappen. En op zijn beurt een ontbedding van die gemeenschappen uit het grotere zingevende kosmische weefsel. Daar waar de culturele hemellichamen voorheen om de Deugdverplichting, Hiërarchie en Gemeenschap draaiden, in het licht van het ware Ideaal, vinden de hemelsferen hun gravitationele kracht nu, als gezegd, in de emancipatie van het Individu uit het Ideaal.

De mens bevindt zich in de klassieke voorstelling in een betekenisvolle kosmos. Er klinkt een harmonie vanuit de kosmische sferen voor degenen die de oren hebben om te kunnen horen. De wereld is voor Aristoteles doordrenkt met algemene Vormen (*eide*) in de aan ons zichtbare dingen. Die geven de dingen een algemeen doel en Ideaal. Het ontvouwen van dit Ideaal geeft zin en betekenis aan het leven. De realisatie hiervan is niet waardevol om deze of gene reden, maar is waardevol in zichzelf en dat constitueert het geluk.

Algemene Vormen bezitten in zekere zin een grotere werkelijkheidsgravitatie dan de zichtbare vergankelijke dingen. Wij zijn gaandeweg, om meerdere redenen, overtuigd geraakt van deze klassieke Vormenontologie. Die waarin Ideeën en Idealen tot het meubilair van het universum behoren. Maar niet de Vormenontologie in de immanente zin waarin Aristoteles de Vormen heeft begrepen, als *universalia in rebus*. De door ons als overtuigend aanvaarde Vormenontologie is die van zijn leermeester Plato. In die versie van de Vormenontologie maakt de Vorm ook dat de dingen een algemene Maat en Ideaal hebben vanuit hun soort. Een Vorm die deels door DNA bepaald is en ontvouwd wordt. Maar in het geval van de mens ook een geestelijk aspect omvat dat een Ideaal is dat door vrijwillige keuzes in de ethische vorming gerealiseerd dient te worden. Alleen dit geestelijke Ideaal zit niet in de dingen, dus niet in de empirische mens. Het zijn *universalia ante res*. Dus geestelijke Ideeën/Idealen/Vormen die niet spatio-temporeel van aard zijn. Individuele mensen kunnen zich echter door inzicht in het geestelijke Ideaal te verkrijgen deze eigen proberen te maken.

De mens neemt in deze betoverde kosmos idealiter een bepaalde plaats in. Op de *scala naturae* neemt hij plaats onder de onbewogen beweger: God. Daar hij naast een geestelijk wezen, zoals God, ook een lichamenlijk, afhankelijk en daarmee vergankelijk wezen is. Deze ontologische middenpositie maakt dat hij, met het aangezicht naar God en het zuiver geestelijke, via het contemplatieve leven nog enige gelijkenis kan vinden met de goddelijke activiteit van de contemplatie. Ofschoon dit voor de mens slechts van korte duur kan zijn. Want de mens blijft een lichamenlijk wezen, die bestaat uit hiërarchisch getrapte zijnsstructuren en zielslagen. Een anorganisch-materiële, vegetatief-biologische, dierlijk-sensitieve en een intellectuele. Deze basislagen maken hem tot een behoeftig wezen. De dierlijke, emotionele, sociale, lichamenlijke, kortom praktische behoeften vragen ook steeds om zijn zorg en toewijding.

Vanuit modern perspectief is er, als gezegd, sprake van een bevrijding uit dit klassieke Ideaal. De mens is bevrijd van een gebondenheid aan algemeen geldende idealen. Die emancipatie maakt dat elk Individu gelijk wordt aan elk ander Individu. Want er is geen algemene maatstaf van goed en kwaad meer. Individuen kunnen niet langer langs een verticale as gelegd worden. De **Vrijheid** en emancipatie van het **Individu** luidt derhalve zijn natuurlijke **Gelijkheid** in. Het ideaal, de moraal, is relatief. Zij is gesubjectiveerd. Het individu is zelf de maat en de bron van waarden.

We hebben bovendien kunnen observeren dat de waarde van de Gelijkheid de sleutel vormt voor het doorgronden van de moderne geestesopvatting. De natuurlijke conditie van Vrijheid werpt ook een democratisch licht op de verhoudingen tussen de vermogens in de ziel. Dus tussen de verscheidene strevingen en verlangens. En meer specifiek op de verhouding tussen het intellect en de passies. Vanwege een gebrek aan een natuurlijk Ideaal zijn alle strevingen, passies, verlangens en karakterhoudingen in de moderne mensopvatting kwalitatief eender. Deze kwalitatief gezien democratische conditie neemt echter niet weg dat het onmogelijk is dat alle strevingen tegelijk heersen in de ziel. De passies die kwantitatief bepalend zijn, dus het krachtigste zijn -welke Hobbes de fundamentele passies noemt- zitten op de troon. De meest fundamentele passie is volgens de moderne opvatting die van de angst voor de dood en het verlangen tot zelfbehoud. Daarnaast is er het krachtige verlangen genotvol te leven.

Deze passies heersen over het intellect. Het intellect is in de moderne verbeelding de dienstmaagd der passies. Dit geldt voor zowel het praktische als het theoretische aspect ervan. In de klassieke zienswijze gevoelt de mens daarentegen, door zijn onderscheidende zielslaag van het intellect, een aantrekking (*eros*) tot het geestelijke Ideaal. Door zijn intellect kan hij dat hiërarchische zielsideaal, zijn eigen Ideaal als rationeel-*cum*-sociaal wezen, inzien en articuleren. Volgens dit ideaal, en het beginsel van de Hiërarchie daarin, dient het intellect, als het waardigere deel, te heersen over het streven en de passies. En beide gebruiken van het intellect, de contemplatieve alsmede praktische, dienen gerealiseerd te worden om dit hoogste Ideaal des mensen ten volste te ontvouwen.

De klassieke wijsgeer is het eens met de moderne denker dat de ziel in beginsel in de greep is van de meer basale dierlijke en zelfzuchtige streefvormen. In de greep van de verlangens van het ego naar erkenning, eer, macht en wraak. En in de greep van de dierlijk-sensuele begeerten naar genot uit eten, drinken en seks. Deze zijn in ongetemperde vorm destructief, zoals een rivier die buiten zijn oevers treedt. Ze dienen getemperd te worden. Het is de praktische Rede, die door ervaring enerzijds inzicht verkrijgt in het algemene Ideaal, anderzijds in de concrete omstandigheden van het geval, in staat is de mateloze karakterhoudingen, en de daarmee corresponderende strevingen en emoties, gestadig te kneden tot redelijke karakterhoudingen. Dit zijn, zoals we hebben gezien, de karakterdeugden zoals dat van de Rechtvaardigheid, Moed, Matigheid, Vriendelijkheid, Gulheid, Waarachtigheid, Betrouwbaarheid, Hoffelijkheid, Grootzielheid en wat dies meer zij. Schone karaktereigenschappen die waardevol zijn in zichzelf en die noodzakelijk zijn voor het goed en mooi samenleven.

In de moderne zienswijze is de rede instrumenteel van aard. Hij heeft een dienend karakter ten opzichte van de eendere passies. In samenhang met de instrumentele rede is in de moderne constellatie sprake van een bijzonder waarheidsbegrip met betrekking tot de menselijke aangelegenheden. Waarheid is daarin wat het beste functioneert met het oog op het bevredigen van de fundamentele passies. Dus met het oog op het verzekeren van de waarde van het Leven, het beschermen van het eigendom en de mogelijkheid der genietingen. Oftewel, met het oog op de *algemene* maatschappelijke vrede en veiligheid. 'Algemeen', als in dat alle atomaire Individuen gelet op de egalitaire machtsconditie belang hechten aan ditzelfde doel van de vrede en veiligheid.

De verwezenlijking van dat doel blijkt in de natuurlijk egalitaire mensconditie slechts mogelijk onder bepaalde egalitaire voorwaarden, regels, principes en karakterhoudingen. Hobbes noemt deze voorwaarden van de egalitaire vrede de natuurwetten. Alle individuen zijn uit eigenbelang bereid zich hieraan te committeren. Deze volstrekt hypothetisch waardevolle regels en karakterhoudingen ontstaan dus omdat het Individu bereid is zichzelf deze vrijheidsbeperkende maatregelen op te leggen vanuit het welbegrepen eigenbelang -vermits de soeverein de transgressies van anderen afstraft-. Het komt er dus op neer dat de moraal geheel in teken staat van de sociale vrede.

De natuur herbergt geen algemeenheden zoals gemeenschappen of verplichtingen die daarmee samenhangen, alleen een radicaal Individualisme. Aan de gemeenschappen en verenigingsvormen kleeft volgens de moderne zienswijze daarom ook niets natuurlijk. Algemene idealen waaraan deze zich kunnen spiegelen bestaan niet. Zowel de kleine als grotere gemeenschapsvormen zijn in de praktijk doel- en vormvrij. Zij zijn door de stille kosmos qua invulling overgelaten aan de kwantiteit der hartstochten, machten, krachten en overeenkomsten van atomaire individuen. Individuen die onvermijdelijk gericht zijn op het zelf.

Die onvermijdelijke gerichtheid op het zelf maakt ook dat hij zich in de denkbeeldige natuurtoestand in een oorlog van allen tegen allen bevindt. Allen zijn daarin, zoals we zagen, gelijk. Niemand heeft daarin een ander boven zich. Iedere vorm van verplichting kan daarom ook alleen in het leven worden geroepen vanuit de Wil van het vrije en gelijke Individu zelf. Vandaar dat het sociaal contract zulk een cruciaal concept vormt in de moderne moraal- en samenlevingsopvatting.

In de klassieke visie herbergen de ethische karakterdeugden, zo hebben we gezien, ook een sociale dimensie. Ze genieten een inherente waarde. Reden hiervan is dat zij in de geestelijke Vorm en het Ideaal van de mens -die een **hiërarchische** structuur kent- zijn ingebakken. De mens is in deze zienswijze van nature een sociaal **gebonden** en **verbonden** wezen. Gebonden aan verscheidene kleinere en grotere **gemeenschappen** als die van het huwelijk, gezin, huishouden, familie, wijk, vriendengroep, vereniging, dorp, sociaal/religieus/kunstzinnig/wetenschappelijk instituut en (stad)staat. Gebonden omdat hij geestelijk gezien alleen daarbinnen kan floreren.

Elk van die gemeenschappen claimt een deel van hem en maakt zodoende aanspraak op zijn zorg en toewijding. En biedt daarbij gelegenheid om de karakterdeugden te ontwikkelen en te manifesteren. Elk van die gemeenschappen haakt dus met deugdverplichtingen in op zijn ziel. Het 'ik' wordt zo idealiter verbreed tot een 'wij'. Vanuit de gemeenschap bezien wordt de enkeling opgeheven tot zijn ideële en eigenlijke bestemming. Vandaar dat de enkeling niet zomaar kan doen wat zijn primitieve passies hem ingeven. Die neigen in beginsel naar een wil tot macht, zelfzucht, gemakzucht en genotzucht. Wat de moderne mens dus als levensideaal verbeeldt is wat de klassieke mens veracht en wenst te ontvluchten. Ook van dit sociale aspect zijn wij overtuigd geraakt.

Het begrip natuur bleek dubbelzinnig. Het bevat minstens twee betekenissen in de klassieke zienswijze. Zo is voor ons zonneklaar geworden dat de mens als spatio-temporeel-empirisch wezen *van nature* zelfzuchtig, rudimentair en primitief is. Doch ook dat hij vanuit zijn algemeen Ideaal *van nature* redelijk en sociaal is. Dit maakt dat alles aan hem dat redelijk-*cum*-sociaal is, geestelijk gezien waardevol is in zichzelf. Het realiseren van dit Ideaal door het polijsten van het rudimentaire zelf zorgt uiteindelijk voor een harmonie van de verschillende zielslagen (het psychologische aspect). En in de gemeenschappen voor eendracht tussen de verschillende gemeenschappen, klassen en geledingen (het sociale aspect). Reden dat wij de rationele-*cum*-sociale deugdplichten niet als ketenen dienen te beschouwen, maar als beitelagen voor vleugels die ons dragen naar het Goede, het Ware en het Schone.

We hebben kunnen observeren dat zich aan het ene uiteinde van het spectrum het klassieke mens- en gemeenschapsbeeld bevindt en aan het andere dat van de moderne mens- en maatschappijvoorstelling. Volgens de klassieke visie is de kern van het leven te vinden in de realisatie van het geestelijke rationeel-*cum*-sociale

Ideaal. Indien wij de adem van het ideale en sociale bij de mens weghalen en hem blind maken voor de hoogste geestelijke waarden, dan verminken wij zijn ziel, is de stelling. Deze verschraling van de geest zou zich, als dit mensbeeld juist is, en wij menen ondertussen dat zij juist is, in hoge mate tegen de menselijke realiteit bezondigen. En zich dus als een neergestreken schaduw moeten doen gevoelen in onze contemporaine wereld. De wereld die zich bewust en onbewust, uitdrukkelijk en inmiddels veelal onuitgesproken gekant heeft tegen de klassieke waarden. De toedracht hiervan zou van immense proporties moeten zijn.

De vraag die zich aan ons opdringt is hoe wij deze klassieke draden van de (plichts)Gebondenheid, Hiërarchie en Gemeenschap, in meerdere mate dan wij vanuit onze moderne cultuur gewend zijn, in ons leven kunnen vervlechten. Wat moeten wij, wij die leven in moderne tijden, terwijl wij overtuigd zijn geraakt van de klassieke visie, doen met dit gevoel van doorwaadbaarheid? Het gegeven dat wij overtuigd zijn geraakt van de klassieke visie verandert immers niet dat democratische en moderne karaktertrekken zich diep in ons hebben genesteld. En dat de moderne waarden onze omgeving vormgeven. De waarde van een zekere autonomie als individu om te kunnen bepalen wat de mens, de maatschappij en de wereld betekenen en tot welke gemeenschappen wij willen behoren, is ook een wezenlijke waarde voor een rationeel wezen.

Naar mijn inzicht dienen wij minzaam de ruwe kanten van het moderne ideaaltype er af te halen. Het is van groot belang dat we ons, anders dan de eigentijdse overtuiging, beseffen dat meer Vrijheid, Gelijkheid en Individualiteit niet *per se* goed is. Deze waarden behoeven een matiging vanuit de klassieke waarden. Dus vanuit die van de Deugdgebondenheid, Hiërarchie en de dienstbaarheid aan de Gemeenschap. We dienen dus praktisch te zoeken naar een werkbare *modus vivendi* in dit moderne landschap.

Wellicht kunnen we de beste werkwijze hiervoor vinden in hoe Aristoteles de *politeia* staatsvorm als de praktisch beste gemeenschapsvorm heeft geschetst. Want de allerbeste en meest ideale vormen zijn zonderlijk, te moeilijk te realiseren en te behouden. De *politeia* vorm is in veel gevallen de werkbare staatsvorm die als ideaal kan dienen voor de democratie. Zich spiegelend aan de *politeia* kan onze democratische staatsvorm en de democratische mens de extreme neigingen vanuit de Vrijheid, Gelijkheid en Individualiteit temperen. Die geestescultuur van de middenweg die een dosis Plichtsgebondenheid, Hiërarchie op grond van voortreffelijkheid (aristocratie) en Gemeenschap inbrengt, zou dan de huidige uitwassen van de Vrijheid, Gelijkheid en Individualiteit kunnen checken.

Wij die overtuigd zijn geraakt van de klassieke zienswijze dienen in de oceaan van de moderniteit te proberen klassieke eilanden te creëren waarop de intrinsiek waardevolle klassieke zielewaarden en gemeenschappen tot een renaissance komen. Er is hierbij behoefte aan grotere en kleinere gemeenschappen waarin we ingebed kunnen geraken om samen te zoeken naar het Schone, het Ware en het

Goede. De moderne verworvenheid van de liberale rechtstaat, die geënt is op het beschermen van de individuele vrijheden tegenover de staat en de gelijkheid voor de wet, dient daarbij gewaarborgd te worden. Want deze biedt de culturele vrijheidsruimte om de renaissance van kwaliteit en gemeenschap te kunnen verwezenlijken in het maatschappelijk middenveld. Daarin kunnen wij samen met gezin, familie, vriendenkring, vereniging, dieper participeren in de klassieke waarden.

Als ik de vraagstelling van dit proefschrift meer nog betrek op het persoonlijke dan ontwaar ik dat deze twee botsende mens-, en werkelijkheidsbeelden zich mijn gehele leven lang in mij hebben verschanst als bijtende tegenpolen. In mijn studentenjaren ben ik mede door de gebeurtenissen op 9 september 2001 en de culturele ontwikkelingen in het kielzog daarvan, uit de traditionele kaders getrokken en meegesleurd in de culturele stroom van het moderne; denkend dat dit het meest rationele zou zijn en voor vooruitgang stond. De islam die mij werd getoond stond immers niet voor intellectualiteit, diepzinnigheid, schoonheid en vrijheid van denken. Dit creëerde een weerzin in mij voor het traditionele kader. Iets dat wij heden ten dage nog steeds zien bij jonge bi-culturele personen die zich fel tegen hun klassieke of traditionele cultuur keren vanuit moderne ideeën. De moderne massamens ziet in dit fenomeen begrijpelijkerwijs zijn gelijk en bewierookt het als een vorm van emancipatie.

Gaandeweg deze proeve heeft de verdiepende vergelijking tussen deze mens- en wereldbeelden een *metanoia* in mij teweeggebracht, een poolverschuiving. Aan het einde van dit onderzoek neem ik waar dat ik veranderd ben. Ik zie en ervaar het belang van de Verplichting, de Hiërarchie en de opoffering aan de Gemeenschap. Kortom, ik zie de schoonheid van de klassieke visie en leefwijze. En daarmee zie ik ook de tekorten van het materialistisch-sciëntistisch wereldbeeld dat mij omringt. Het tekort van de miskennis van geestelijke rijkdommen die opgesloten zijn in de klassieke wijsbegeerte en in het hart van de grote wereldreligies waarin die wijsheid als levende traditie is opgenomen.

Voor de bi-culturele mens betekent het voorgaande dat veel traditionele waarden, zoals de waarde van Gemeenschap, Hiërarchie en Plicht, zoals van huis uit meegekregen, meer dienen te worden gekoesterd en gewaarborgd. Met iedere volgende generatie neemt de kracht van de klassieke en traditionele waarden zienderogen af. Alles en iedereen wordt moderner, dus vrijer, gelijk en individualistischer, terwijl de staat groter en groter wordt en de markt de zorg die traditioneel vanuit de gemeenschappen voortvloeiende, opslokt. Het gevolg is het gevoel van eenzaamheid en zinloosheid die de moderne mens in stilte verteert.

Dit neemt niet weg dat anderzijds het gevaar met tradities is dat de letter de geest doodt. Dat iets letterlijk op een bepaalde wijze is overgeleverd, maakt het niet *per se* (overal) op die wijze ook goed en waar. Enige ruimte en tolerantie voor reflectie, kritische bevraging en doordenking is noodzakelijk. Dit laatste geldt

vooral voor mensen in traditionele gemeenschappen die dorstig zijn naar de diepte van een gereflecteerde waarheid en niet alleen de acceptatie van dogma. Men dient echter ook beducht te zijn voor de moderne reflex. Als wij dat weefsel van de klassieke traditie, dat bestaat uit de draden van de Deugd, Hiërarchie en Gemeenschap geheel loslaten onder de eigentijdse druk van het materialistisch-sciëntisme, de Vrijheid, Gelijkheid en Individualiteit, dan raken wij nog meer van het Ideaal, de gemeenschapszin en levensbetekenis kwijt. Mijn overtuiging is dat de geest van de verschillende traditionele gemeenschappen en wereldreligies een gedeeld klassiek ideaal ademen. Een klassiek ideaal dat doordenking behoeft en dan een renaissance, in een wereld die anders alsmaar eenzamer, onoglijker en platter wordt.